

الله
الرحمن الرحيم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری

پایان نامه کارشناسی ارشد - رشته الهیات و معارف اسلامی

گرایش تاریخ و تمدن ملل اسلامی

موضوع

مزارات و مقابر ایران و عراق به روایت سفرنامه‌های اروپائیان

از آغاز عصر صفوی تا پایان قاجار

(سفرنامه‌های ترجمه شده)

استاد راهنما

دکتر عبدالله همتی گلپایگان

استاد مشاور

سرکار خانم زهرا نوروزی

تمقیق و پژوهش

فاطمه فلاح مهنه

بهمن 1390

اظهارنامه

- اینجانب **فاطمه فلاح مهنه** دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته الهیات دانشکده شهید مطهری دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان نامه **مزارات و مقابر ایران و عراق به روایت سفرنامه‌های اروپائیان از آغاز عصر صفوی تا پایان قاجار** (سفرنامه‌های ترجمه شده) تحت راهنمایی دکتر عبدالله همتی گلپان متعهد می‌شوم:
- تحقیقات در این پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
 - در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
 - مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
 - کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد » و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
 - حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از پایان نامه رعایت شده است.
 - در کلیه مراحل انجام این پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
 - در کلیه مراحل انجام این پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

تقدیم به

پدرم که بس در بسته را به مفتاح دعا و صبر و وفا و سخا بر من طالب گشودند.

مادرم یگانه خدای زمینی‌ام

همسرم به پاس همدلی‌ها و همراهی‌ها

بسمه تعالی

مشخصات پایان نامه تحصیلی دانشجویان

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان پایان نامه: مزارات و مقابر ایران و عراق به روایت سفرنامه‌های اروپاییان از آغاز عصر صفوی تا پایان قاجار

نام نویسنده: فاطمه فلاح مهنه

نام استاد راهنما: دکتر عبدالله همتی گلپان

نام استاد مشاور: سرکار خانم زهرا نوروزی

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	گروه: تاریخ و تمدن ملل اسلامی	رشته تحصیلی: الهیات و معارف اسلامی - تاریخ و تمدن ملل اسلامی
تاریخ تصویب: 1388/8/3	تاریخ دفاع: 1390/11/11	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد ~	تعداد صفحات: 220	

چکیده پایان نامه :

اروپاییان به علل و انگیزه‌های متفاوتی قدم در راه سفر می‌گذاشتند که عمده‌ترین آن دلایل عبارت از: تبلیغ آیین مسیحیت، اتحاد با ایران علیه دشمن مشترک امپراطوری عثمانی، برقراری روابط سیاسی-تجاری، فعالیت‌های بازرگانی، سیاحت، انجام فعالیت‌های علمی و اکتشافی، تصدی سمت وزیرمختاری و ... بوده است.

در این پژوهش تعدادی از سفرنامه‌های سیاحانی که از آغاز عصر صفوی تا پایان دوره قاجار از ایران و عراق دیدن کرده بودند، معرفی شده است. در ادامه، اظهارات سیاحان درباره جنبه‌های معماری مزارات امامان و منسوبان آنان و مقابر غیر از ائمه و امام-زادگان در ایران و عراق، گردآوری و بررسی شده است. سپس به کارکردهای مزارات و مقابر در زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم با تکیه بر سفرنامه‌های اروپاییان پرداخته شده است.

از خلال گزارش‌های سیاحان مشخص می‌شود که بناهای آرامگاهی در طول زمان تغییرات متعددی را به خود دیده و تغییر سلسله-های پادشاهی و گذشت زمان تأثیراتی در تغییر توجه مردم و نیز حکومت نسبت به آن بناها داشته است. این گزارش‌ها در برخی موارد به دلیل فقدان آگاهی و عدم برخورداری سیاح از دانش معماری و نیز متکی بودن بر اطلاعات شفاهی عاری از خطا نبودند.

آداب و رسوم نظیر بست‌نشینی، زیارت، توسل، دخیل و دفن اجساد اموات در جوار مزارات و مقابر، که در حال حاضر یا به نابودی گراییده و یا کمرنگ شده‌اند، در زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم ایران و عراق نمود و ظهور بسیاری داشته است؛ به طوری که ارتباط دو طرفه‌ای میان درآمد شهرهای مذهبی با تعداد زائران و اموات وجود داشت، همچنین رونق برخی مشاغل در جامعه وابسته به همین آداب و رسوم بود.

امضای استاد راهنما:	کلید واژه:
	1. مزارات
	2. مقابر
	3. سفرنامه‌ها
	4. اروپاییان
	5. ایران
	6. عراق
تاریخ:	

فهرست مطالب

1	مقدمه
1	تبيين موضوع پژوهش
3	ضرورت و اهداف پژوهش
4	پرسش‌های پژوهش
4	فرضیه‌های پژوهش
5	پیشینه‌ی پژوهش
8	روش تحقیق
8	منابع پژوهش
8	الف. منابع تاریخی
10	ب. کتاب‌های مزارات
11	ج. کتاب‌های تراجم و رجال
11	ساختار پژوهش
12	محدودیت‌های پژوهش

فصل اول: کلیات

15	پیشینه‌ی سفر غربیان به ایران و عراق از آغاز اسلام تا آغاز دوره‌ی صفوی
23	معرفی تعدادی از سفرنامه‌های مورد استفاده
23	سفرنامه‌های آلمانی
30	سفرنامه‌ای اتریشی
31	سفرنامه‌های انگلیسی
38	سفرنامه‌های ایتالیایی

40 سفرنامه‌ای بلژیکی
41 سفرنامه‌ای دانمارکی
43 سفرنامه‌های روسی
48 سفرنامه‌ای سوئدی
49 سفرنامه‌های فرانسوی
56 سفرنامه‌ای مجاری

فصل دوم: معماری مزارات و مقابر از نگاه سیاحان اروپایی

59 درآمد
63 آرامگاه‌های امامان و منسوبان آنان در ایران
63 آذربایجان شرقی
63 بقعه‌ی عینال زینال
64 اصفهان
64 بقعه‌ی جعفریه
65 امامزاده شاهرضا
65 بقعه‌ی هارون ولایت
66 خراسان
66 مقبره‌ی سلطان حسین رضا
67 آرامگاه امام رضا (ع)
69 بقعه‌ی قدمگاه
70 قزوین
70 امامزاده حسین
72 قم

72	آرامگاه حضرت معصومه (س)
77	همدان
77	گنبد علویان
77	مازندران
77	امامزاده ابراهیم ابوجواب بن موسی
78	آرامگاه امامزاده زین العابدین
79	آرامگاه امامزاده عباس
80	گنبد سه تن یا سه سید
81	آرامگاه سید قوامالدین معروف به میر بزرگ
82	آرامگاه‌های غیر از امامان و منسوبان آنها در ایران
82	اردبیل
82	بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی
86	اصفهان
86	آرامگاه عمو عبدالله (منارجنبان)
88	خراسان
88	بقعه‌ی شیخ احمد جام
90	آرامگاه ارسلان جاذب
91	مقبره‌ی خواجه‌ریع
92	زنجان
92	آرامگاه سلطان محمد خدابنده
96	شیراز
96	بقعه‌ی چهل تنان
96	مقبره‌ی حافظ
99	آرامگاه سعدی
101	مقبره‌ی شیخ علی باکویه

102.....	بقعه‌ی هفت‌تنان
103.....	کرمان
103.....	مقبره‌ی پیر جارسوز
103.....	آرامگاه شاه‌نعمت‌الله ولی
104.....	بنای قبه سبز
106.....	گلستان
106.....	گنبد قابوس
107.....	میل رادکان
108.....	همدان
108.....	آرامگاه ابن سینا
109.....	آرامگاه‌های امامان و امام‌زادگان در عراق
109.....	بغداد
109.....	حرم کاظمین (ع)
111.....	کربلا
111.....	آرامگاه امام حسین (ع)
112.....	نجف
112.....	آرامگاه امام علی (ع)
113.....	آرامگاه‌های غیر از امامان و امام‌زادگان در عراق
113.....	بغداد
113.....	آرامگاه ابوحنیفه
114.....	مقبره‌ی زبیده
116.....	مقبره‌ی سلمان فارسی
117.....	مقبره‌ی عبدالقادر گیلانی
118.....	مقبره‌ی عمر سهروردی

فصل سوم: اظهارات سیاحان اروپایی درباره‌ی جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی مزارات و مقابر

120.....	درآمد
121.....	اشارات سیاحان اروپایی درباره‌ی جنبه‌های اجتماعی مزارات و مقابر
121.....	بست و بست‌نشینی
125.....	بست‌نشینی در مزارات و مقابر
128.....	زیارت و کاروان‌های زیارتی
134.....	آداب زیارت
136.....	دفن اموات در اماکن مقدس
140.....	تقدیس موجودات پیرامون مزارات و مقابر
141.....	دخیل
143.....	نقل داستان‌های شگفت‌انگیز پیرامون مزارات و مقابر
144.....	توسل
147.....	اظهارات سیاحان اروپایی درباره‌ی جنبه‌های اقتصادی مزارات و مقابر
147.....	درآمد شهرهای مذهبی
151.....	مشاغل مرتبط با مزارات و مقابر در جامعه
152.....	جمعیت شهرهای مذهبی و هزینه‌ی زیارت
154.....	موقوفات، نذور و هدایا
156.....	نتیجه
159.....	پیوست 1
168.....	پیوست 2
173.....	پیوست 3
187.....	منابع

فهرست تصاویر

صفحه	عنوان
174	تصویر شماره 1. طرح نیبور از اماکن زیارتی نجف و کربلا
175	تصویر شماره 2. بقعه‌ی جعفریه
175	تصویر شماره 3. آرامگاه امامزاده حسین
176	تصویر شماره 4. دورنمایی از شهر قم
176	تصویر شماره 5. آرامگاه حضرت معصومه (س)
177	تصویر شماره 6. آرامگاه حضرت معصومه (س)
177	تصویر شماره 7. آرامگاه شاه عباس دوم
178	تصویر شماره 8. آرامگاه شاه‌صفی اول
178	تصویر شماره 9. بقعه‌ی سید قوام‌الدین (میر بزرگ)
179	تصویر شماره 10. بقعه‌ی سید قوام‌الدین (میر بزرگ) منظره مقابل
179	تصویر شماره 11. منار جنیان
180	تصویر شماره 12. آرامگاه ارسلان جاذب
180	تصویر شماره 13. سلطانیه
181	تصویر شماره 14. آرامگاه سلطان محمد خدابنده
181	تصویر شماره 15. آرامگاه سلطان محمد خدابنده
182	تصویر شماره 16. آرامگاه سلطان محمد خدابنده
182	تصویر شماره 17. آرامگاه حافظ
183	تصویر شماره 18. آرامگاه حافظ
183	تصویر شماره 19. آرامگاه سعدی
184	تصویر شماره 20. حرم کاظمین
184	تصویر شماره 21. مقبره‌ی عبدالقادر گیلانی
185	تصویر شماره 22. مقبره‌ی عمر سهروردی
185	تصویر شماره 23. شکل‌گیری قبرستان‌ها پیرامون مزارات امامان و امامزادگان
186	تصویر شماره 24. کاروان حمل اموات
186	تصویر شماره 25. کاروان حمل اموات
187	تصویر شماره 26. توپ مروارید

علائم اختصاری

جلد	ج
حدود	ح
حکومت	حک
درگذشته	د
رجوع کنید	ر.ک
شمسی	ش
علیه السلام	(ع)
قمری	ق
صلی الله علیه و آله و سلم	(ص)
صفحه	ص
میلادی	م

مقدمه

تبیین موضوع پژوهش

تا قبل از سال 1009ق./1600م. شمار اروپاییانی که ایران را دیده بودند، بسیار اندک بود، اما با آغاز قرن 11ق./17م. بازدیدهای آنان از ایران افزایش یافت. مهم‌ترین عوامل این افزایش عبارت بود از:

1. تجارت سودمند با شرق و آغاز فعالیت کمپانی انگلیسی هند شرقی در 1009ق./1600م. و -کمتر از دو سال بعد نیز- کمپانی هلندی هند شرقی.
 2. اهمیت استراتژیک ایران در مقابله‌ی اروپا با تهدیدات عثمانی که منجر به وحدت نظر ایران و اروپا در دشمنی با ترکان عثمانی گردید.
 3. رفتار محبت‌آمیز و دلگرم‌کننده‌ی حکمرانان صفوی -به‌ویژه شاه‌عباس اول (حک:1038-995ق./1629-1587م.)- با مسیحیان در نتیجه‌ی وحدت نظر مذکور.
 4. آزاد شدن بنادر خلیج فارس از سلطه‌ی پرتغالیان.
 5. ارسال گزارش‌هایی به اروپا درباره‌ی شگفتی‌های ایران، به‌ویژه پایتخت جدید و باشکوه آن، اصفهان.
 6. بهبود وضعیت مادی اروپاییان و در نتیجه تمایل روزافزون آن‌ها به مسافرت. از این‌رو، در عصر صفوی گروه‌های مختلف سفیران، ماجراجویان، میسیونرهای مذهبی و بازرگانان از کشورهای مختلف اروپایی همچون اسپانیا، ایتالیا، بریتانیا، آلمان، روسیه و فرانسه به ایران آمدند.
- پس از سقوط دولت صفوی و تا ظهور سلسله‌ی قاجار، اغتشاش و ناامنی سراسر ایران را دربرگرفت و در این میان روابط ایران با کشورهای اروپایی مختل گردید و در نتیجه، بازدید اروپاییان از ایران کاهش یافت. البته در دوران حکومت افشاریه و زندیه سیاحانی به ایران آمدند ولی این امر آنچنان گسترده نبود و لذا کمتر سفرنامه‌ای از آن‌ها برجای مانده است.
- اما، در آغاز قرن 13ق./19م. دیپلماسی اروپایی راه ورود به ایران را گشود و موجب رونق دوباره‌ی رفت و آمد اروپاییان به ایران شد. عده‌ای از جهانگردان پی‌درپی به دنبال وزیران مختار و

سفیران راه ایران را در پیش گرفتند و هر سه دسته با شور و علاقه به ثبت مشاهدات خویش پرداختند. در واقع، بیشترین سفرنامه‌نویسان دوره‌ی قاجار از میان اعضای هیأت‌های سیاسی (نظیر ویلیام هالینگبری¹، آمده ژوبر²، گاردان³، تانکوانی⁴، ترهزل⁵، کوتسبو⁶، سرسی⁷ و بروگش⁸)، هیأت‌های باستان‌شناسی و اکتشافی (همچون دیولافوا⁹، مورگان¹⁰ و خانیکوف¹¹)، وزرای مختار و کارکنان سفارت (مانند سیمونیچ¹²، دوید¹³، گوینو¹⁴، دوراند¹⁵، هاردینگ¹⁶ و نیکیتین¹⁷) و جهانگردان (نظیر کورف¹⁸، سرنا¹⁹، اورسول²⁰، بیشوب²¹، رایس²²، لوتی²³ و آنه²⁴) بودند.

1. William Hollingbery

2. Amedee jaubert

3. Gardane

4. Tancoigne

5. Trezel

6. Kotzebue

7. Sercey

8. Brugsch

9. Dieulafoy

10. De Morgan

11. Khanikov

12. Simonitch

13. De Bode

14. Gobineau

15. Durand

16. Hardinge

17. Nikitine

18. Korf

19. Serena

20. Orsolle

21. Bishop

22. Rice

23. Loti

24. Anet

هدف این پژوهش، بررسی مشاهدات و گزارش‌هایی است که سیاحان اروپایی از آغاز عصر صفوی تا پایان دوره قاجار درباره‌ی مزارات و مقابر ایران و عراق، ویژگی‌های معماری و کارکردهای اجتماعی و اقتصادی این بناها در سفرنامه‌هایشان ثبت کرده‌اند.

مزارات و مقابر که با واژگان دیگری همچون: تربت، قبر، مرقد (مکان استراحت یا خواب)، مدفن (مکان تدفین)، قبه (گنبد)، آستانه (درگاه)، مشهد (محل شهادت)، مزار، قصر، روضه (باغ) و... ذکر شده‌اند¹، بناهایی هستند که یک یا چند شخصیت مذهبی یا سیاسی در آن دفن شده‌اند. از آنجا که به گفته‌ی هیلن برنند در جهان اسلام میان مقابری که وجه دینی دارند و آنهایی که وجه غیردینی دارند مرز روشنی وجود ندارد²، در این مطالعه بناها در دو گروه مزارات و مقابر امامان و منسوبان آن‌ها و مقابر غیر امامان و امام‌زاده‌ها بررسی می‌شود. در مورد نخست، غیر از مقابر ائمه، برخی از مکان‌هایی که به دلیل وجود آثاری در آن‌ها متبرک و مقدس شده‌اند نیز مورد توجه بوده است و در مورد دوم تمرکز اصلی بر آرامگاه‌های صحابه، عرفا، شعرا، صوفیان، دراویش، سلاطین و... قرار گرفته است.

عمده‌ترین مباحث این رساله بر مبنای سفرنامه‌هایی که به فارسی و عربی ترجمه شده، شکل گرفته است. قابل ذکر است برگردان نام‌های سیاحان اروپایی به فارسی، به صورت‌های مختلفی انجام شده است. بنابراین در برخی موارد میان نام ثبت‌شده‌ی مؤلفان سفرنامه‌ها در **مستند مشاهیر و مؤلفان** و عنوان روی جلد کتاب اختلافاتی وجود دارد. در این پژوهش نام و نام‌خانوادگی مؤلفان، براساس **مستند مشاهیر و مؤلفان** و عنوان کتاب، براساس عنوان درج‌شده بر روی جلد کتاب تنظیم شده است.

ضرورت و اهداف پژوهش

با توجه به این‌که پیش از این، هیچ پژوهشی به طور مستقل، با تکیه بر اطلاعات ثبت‌شده در سفرنامه‌های اروپاییان به بررسی مزارات و مقابر ایران و عراق نپرداخته بود، لذا جای خالی

¹. هیلن برنند، رابرت، *معماری اسلامی*، ص 317

². همان، ص 260

پژوهشی اینچنین احساس می‌شد. این پژوهش در پی گردآوری و نقد و بررسی اظهارات سیاحان اروپایی پیرامون جنبه‌های مختلف معماری، اجتماعی و اقتصادی مزارات و مقابر ایران و عراق است تا از این رهگذر گوشه‌ای از تاریخ ایران و عراق در دوره‌های صفویه، زندیه، افشاریه و قاجاریه - با استفاده از منابعی که کمتر در پژوهش‌های تاریخی مورد استفاده قرار گرفته‌اند - روشن گردد.

پرسش‌های پژوهش

1. چه اطلاعاتی می‌توان درباره‌ی مزارات و مقابر از خلال سفرنامه‌ها به دست آورد؟
2. چرا اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها از نظر مطالعات تاریخی ارزشمند است؟
3. اهمیت دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی درباره‌ی مزارات و مقابر ایران و عراق در چیست؟
4. توجه اروپاییان بیشتر معطوف به چه بخش‌هایی از مزارات بوده است؟

فرضیه‌های پژوهش

1. احتمالاً با اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها ضمن بررسی بنا از لحاظ معماری و تغییرات انجام گرفته در طول زمان، می‌توان تصویری از کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و آموزشی بنای مورد نظر، ترسیم و همچنین باورها و عقاید مردم درباره‌ی آن را بررسی کرد.
2. به نظر می‌رسد که در سفرنامه‌ها جزئیاتی مورد توجه قرار گرفته است که مورخان به علت توجه به موضوعات مهم سیاسی و نکات برجسته‌ی تاریخی، کمتر به آن‌ها پرداخته‌اند. اینگونه اطلاعات با گذشت زمان ارزش تاریخی می‌یابد.
3. سفرنامه‌نویسان اروپایی مشاهدات خود را درباره‌ی کشور و مردمی بیگانه نوشته‌اند، از این رو تعصبی نسبت به آن قوم و سرزمین نداشته و از ذکر معایب نیز چشم‌پوشی نکرده‌اند.
4. به نظر می‌رسد در سفرنامه‌های اروپاییان اگر چه بیشتر به ویژگی‌های معماری آرامگاه‌ها توجه شده، اما کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نیز از دید آنان پنهان نمانده است.

پیشینه‌ی پژوهش

با جستجوهای انجام‌شده این نتیجه به دست آمد که تا کنون اثر مستقل یا پایان‌نامه‌ای به فارسی درباره‌ی مزارات و مقابر ایران و عراق با تکیه بر سفرنامه‌های اروپاییان، تألیف نشده است. تنها چند کتاب با عنوان‌های *اماکن مقدسه در سفرنامه‌ها*، *ذکر اخبار دارالایمان قم در سیاحت‌نامه‌ها*، و *عراق از دید سیاحان و جهانگردان*، یک پایان‌نامه با عنوان *بناهای تاریخی ایران در سفرنامه‌ها از آغاز اسلام تا پایان عصر صفویان* و نیز دو مقاله با عنوان‌های *شهر قم در سفرنامه‌ها و متون تاریخی*، و *حرم حضرت معصومه (س) از نگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی*، به‌صورت ضمنی و پراکنده اطلاعاتی درباره‌ی این موضوع آورده‌اند.

کتاب *اماکن مقدسه در سفرنامه‌ها*، تألیف فاطمه سمواتی، به ظاهر به بررسی اماکن مقدس در سفرنامه‌ها پرداخته است. مؤلف پس از بررسی سیر و سیاحت در ایران از دوران ماد تا ساسانی، اطلاعات چند سفرنامه در مورد اماکن مقدس را در کتاب خود گرد آورده است. وی سفرنامه‌های مورد استفاده – که از سفرنامه‌ی ابن‌بطوطه تا سفرنامه‌ی اوژن اوبن¹ را شامل می‌شود – و اطلاعات موجود در آن‌ها را دسته‌بندی نکرده است. با این‌که نام کتاب اماکن مقدسه در سفرنامه‌ها است و خود مؤلف نیز در دیباچه تصریح کرده که «ما در این گفتار تنها به اماکن مقدسه در سفرنامه‌ها پرداخته‌ایم»، اما در جای‌جای کتاب با توصیف مکان‌هایی مواجه می‌شویم که مقدس نیستند، مانند کاروانسرای دروازه‌ی گچ، رباط یاغمیش، رباط بیستون، رباط انوشیروانی، باروی دهلی و دروازه‌های آن و موارد بیشمار دیگر. همچنین فهرست مطالب بسیار ناقص و بی‌دقت تنظیم شده و بیانگر همه‌ی مطالب موجود در متن کتاب نیست. بنابراین، این کتاب که برای استفاده‌ی خوانندگان عمومی و آشنایی مقدماتی آنان با اطلاعات چند سفرنامه تهیه شده است، قابلیت استفاده در این پایان‌نامه را نداشت.

کتاب *ذکر اخبار دارالایمان قم در سیاحت‌نامه‌ها (از مغول تا قاجاریه)*، تألیف نورالدین موسوی خلخالی، از یک مقدمه و سه فصل تشکیل شده است. فصل سوم کتاب، با عنوان «قم در سفرنامه‌ها» به ذکر همه‌ی آنچه سیاحان و جهانگردان درباره‌ی شهر قم در سفرنامه‌های خود

¹. Eugene Aubin

نگاشته‌اند، اختصاص دارد. مؤلف، این فصل -که مهم‌ترین و عمده‌ترین فصل کتاب است- را به شش بخش با عنوان‌های: الف. قبل از مغولان ب. دوران مغولان و ایلخانان ج. دوران آق‌قویونلو د. دوران صفویه ه. دوران افشاریه و زندیه و. دوران قاجار، تقسیم کرده و در آن به گردآوری مطالب سفرنامه‌ها پرداخته و هیچ‌گونه مقایسه، نقد و تحلیلی ارائه نکرده است. این کتاب همان‌گونه که از نام و محتوای مطالب آن برمی‌آید، با بخشی کوچک از این پژوهش ارتباط دارد و فقط در معرفی سفرنامه‌هایی که حاوی مطالبی درباره‌ی شهر قم و حرم حضرت معصومه (س) بودند، راهگشای مؤلف بود.

کتاب *عراق از دید سیاحان و جهانگردان*، تألیف هارون وهومن، در واقع گردآوری اطلاعات تعدادی از سفرنامه‌ها درباره‌ی شهرهای سرزمین عراق، از آغاز اسلام تا ذی‌الحجه‌ی 1423 ق. / بهمن 1381 ش. است. این کتاب سه‌جلدی براساس نام شهرها و به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است. روش کار وی به این صورت بوده که پس از ارائه‌ی اطلاعات مختصری درباره‌ی نام شهر، مختصات جغرافیایی، ویژگی‌های طبیعی و تاریخی آن، اطلاعات سفرنامه‌ها را به ترتیب تاریخ ورود سیاح به شهر، بدون هیچ‌گونه دخل و تصرفی در آن‌ها آورده است. کتاب فوق‌الذکر فقط از جهت آشنایی با سفرنامه‌های سیاحان اروپایی که حاوی مطالبی درباره‌ی عراق بودند، مورد استفاده‌ی نگارنده‌ی پژوهش حاضر قرار گرفت.

پایان‌نامه‌ی *بناهای تاریخی ایران در سفرنامه‌ها از آغاز اسلام تا پایان عصر صفویان*، تألیف محمود خواجه‌میرزا، از سه بخش و هشت فصل تشکیل شده است. بخش سوم دارای سه فصل است؛ در فصل اول مطالب مختصری پیرامون عصر زرین معماری ایران در دوره‌ی صفوی مطالبی آمده، در فصل دوم، سیر و سیاحت در این دوره مورد بررسی قرار گرفته است و در فصل سوم با تقسیم بناهای تاریخی به بناهای مذهبی و غیرمذهبی، چشم‌انداز این بناها در سفرنامه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. همان‌گونه که از محتوای مطالب برمی‌آید فصل دوم و قسمتی از مطالب فصل سوم از بخش سوم پایان‌نامه‌ی مذکور با مطالب این پژوهش مربوط است اما همان‌طور که اشاره خواهد شد، پایان‌نامه‌ی محمود خواجه‌میرزا دارای نواقصی است که استفاده از آن برای پژوهش مورد نظر غیرضروری و بی‌مورد بود. این موارد عبارتند از:

أ. خواجه میرزا از همه‌ی سفرنامه‌های اروپاییان که در عصر صفوی تألیف شده، استفاده نکرده است و همین نقیصه باعث شده گزارش مهم جملی کاری¹ در مورد بنای حرم حضرت معصومه (س) و یا گزارش کاتف² در مورد مقبره‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی نادیده گرفته شود. ب. سفرنامه‌هایی نیز که مورد استفاده‌ی وی واقع شده، به‌دقت مورد بررسی قرار نگرفته‌اند، به‌طوری که گزارش مهم و مفصل فیگروا³ از مقبره‌ی شیخ علی باکویه در شیراز، از چشم وی پنهان مانده است.

ج. در قسمت مربوط به مقابر، به توضیح گزارش فیگروا در مورد چهل‌ستون پرداخته؛ همان‌طور که مشخص است چهل‌ستون در زمره‌ی بناهای آرامگاهی به شمار نمی‌آید.

مقاله‌ی *حرم حضرت معصومه (س) از نگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی*، نوشته‌ی محمود امیری، در واقع گردآوری اظهارات چند تن از سیاحان اروپایی از دوره‌ی صفوی تا پایان قاجار، درباره‌ی حرم حضرت معصومه (س) است. امیری در مقدمه درباره‌ی ارزش و اهمیت سفرنامه‌ها از لحاظ مطالعات تاریخی و هنری، اهمیت دیدگاه خارجیان درباره‌ی بقاع متبرکه و اماکن مقدس مسلمانان و فایده‌ی اظهارات آنان – مشروط به این که با دقت مورد استفاده قرار گیرد – از لحاظ رفع کاستی‌ها و تقویت بنیان‌های دینی و ... سخن گفته و در ادامه به بررسی اظهارات سیاحانی که مهم‌ترین و عمده‌ترین مطالب را درباره‌ی حرم حضرت معصومه (س) اظهار کرده‌اند، پرداخته است. او پیش از ذکر اظهارات سیاحان، ابتدا معرفی مختصری از آنان ارائه کرده و همچنین در برخی موارد به نقد اظهارات ارائه‌شده، پرداخته است. بهتر آن بود که نویسنده‌ی مقاله با کنار هم قرار دادن و مقایسه‌ی اظهارات سیاحان دوره‌ی صفوی – تاورنیه⁴، شاردن⁵ و جملی کاری – متوجه شباهت گزارش‌های این سه تن می‌شد و با حذف شباهت‌ها، فقط به بیان تفاوت‌های اظهارات آنان می‌پرداخت، کاری که در این پژوهش انجام گرفته است.

1. Gemelli Careri

2. Katof

3. Figueroa

4. Tavernier

5. Chardin

مقاله‌ی شهر قم در سفرنامه‌ها و متون تاریخی، از محمدجعفر سروقدی، در واقع گردآوری گزیده‌ای از نوشته‌های تعدادی از جغرافی‌دانان و سیاحانی است که در فاصله‌ی 10 قرن (14-4ق./20-10م.) از شهر قم و حرم حضرت معصومه (س) دیدن کرده‌اند. در این مقاله که توالی زمانی در آن رعایت شده، تنها به نقل گزارش‌ها اکتفا شده است. این مقاله تنها برای آشنایی با سفرنامه‌هایی که مطالبی درباره‌ی حرم حضرت معصومه (س) داشته‌اند، مورد استفاده‌ی مؤلف پژوهش حاضر بوده است.

روش تحقیق

روش پژوهش این پایان‌نامه توصیفی است و اطلاعات آن به شیوه‌ی کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

منابع پژوهش

برای تدوین این رساله، در کنار سفرنامه‌های اروپاییان - که منابع اصلی بودند و در فصل اول به تفصیل معرفی شده‌اند - ضرورت داشت منابع متنوع دیگری مطالعه شده و در تجزیه و تحلیل مطالب مورد استفاده قرار گیرد. این منابع در سه دسته‌ی کلی جای می‌گیرند:

الف. منابع تاریخی

تاریخ ایلچی نظام‌شاه تألیف خورشاه بن قباد الحسینی (د. 973 ق.)، مشتمل بر یک مقدمه و هفت مقاله است. مقاله‌ی ششم حاوی مطالبی در ارتباط با سلطنت شاه اسماعیل اول (حک: 930-907 ق./ 1502-1524 م.) می‌باشد. از اطلاعات این کتاب در مبحث زیارت و کاروان‌های زیارتی استفاده شد.

تاریخ عباسی تألیف مولانا جلال‌الدین محمد منجم یزدی (د. 1029 ق.)، مشتمل بر وقایع تاریخی سلطنت شاه عباس اول تا سال 1020 ق. است که اطلاعات مفیدی نیز درباره‌ی سلطنت شاه اسماعیل دوم (حک: 984-985 ق./ 1576-1577 م.) و محمد خدابنده (حک: 985-995 ق./ 1577-1587 م.) بدست می‌دهد. این کتاب که به روزنامه‌ی ملاجلال نیز معروف است، از آن جهت که مؤلفش منجم‌باشی دربار شاه عباس بوده، قابل توجه است. اطلاعات وی در خصوص